

ڈاکٹر زیب النساء

طارق عزیز تے ہمزاد دا دکھ

Abstract:

Tariq Aziz is a famous T.V host, columnist, actor and poet. He is a poet of Punjabi as well as Urdu language. His poetic creation in Punjabi language is “Hamzaad Da Dukh”. In this book, he has presented the bitter experience of this world through his poems. He has longed for an ideal world which is free from poverty, ignorance, miseries and other disasters. He has expressed his views in a few words so pithy manner is a uniqueness of his style. In this article an attempt has been made to explore his themes and analyze his literary devices through suitable references from his verses.

Keywords: Tariq Aziz, Punjabi poetry, Themes, Ideal world, Literary devices, Pithy manner.

۱۷ جون ۲۰۲۰ء نوں ایس جہان رنگ و بو توں ابدی دنیا سدھارن والے طارق عزیز توں پاکستان دیاں تناں نسلاں وچوں شاید ہی کوئی منکھ انجان ہووے۔ ریڈیو توں اپنا کیرئیر بخنن والا طارق عزیز اسم با مسمیٰ اے۔ اوہ ایہو جیہا طارق (بمعنی روشن ستارہ) جو ہر پاکستانی نوں عزیز سی۔ اوہنے ساری عمر روشنی و نڈی، اخلاقیات دی تے علم دی، تے اوہ جہالت دا انھیر دور کرن دا آہر کردار رہیا تے وطن دی محبت دادرس ہر آن دتا۔ پاکستان ٹیلی ویژن تے سب توں بوہتا عرصہ چلن والے سٹیج شو دا آغاز "نیلام گھر" دے ناں توں ۱۹۷۴ء وچ ہويا، بعد وچ اوہ اناں "طارق عزیز شو" تے فیر "بزم طارق عزیز" کردتا گیا۔ بنیادی طور تے ایہ اک کوئز پروگرام سی پر میری نظر وچ ایہ تدریسی تے اخلاقی پروگرام سی جہدے ہر شو وچ طارق عزیز صاحب سنہری قدراں دی تعلیم ایہو جے من موہنے ڈھنگ نال کردے کہ ویکھن، سنن والے متاثر ہوئے بغیر نہ رہ سکدے۔

طارق عزیز دی شخصیت دیاں کئی جہتاں سن، اوہ بیک وقت ٹی وی تے ریڈیو دے میزبان، اداکار، کالم نویس، سیاست دان تے شاعر سن۔ اردو دے نال نال پنجابی وچ شاعری وی کیتی تے اوہناں دا پنجابی شاعری دا مجموعہ "ہمزاد دا دکھ" دے ناں توں ۱۹۸۲ء وچ چھاپے چڑھیا۔ اپنی شاعری کرن بارے گل کردیاں اپنے اک انٹرویو وچ جواب دیندے نیں:

”جی جی“ شعروں کا مسئلہ کچھ یوں ہے کہ بس اچھا لگتا تھا یہ سب کچھ ساہیوال میں میرے والد مرحوم میاں عبدالعزیز پاکستانی ایک اخبار نکالا کرتے تھے۔ ہفت روزہ ”میل نو“ تو وہاں ہمارے دفتر میں منیر نیازی، مجید امجد اور بہت سے اچھے لوگوں کا آنا جانا لگا رہتا تھا۔ یہ میرا بچپن تھا میں ان لوگوں کے چائے سگریٹ لایا کرتا تھا اور وہیں دفتر میں ایک طرف بیٹھا ان کی شعر و شاعری سنا کرتا تھا پھر وقت کے ساتھ ساتھ ان کے ساتھ کچھ کچھ ذاتی دوستیاں بھی ہو گئیں۔ قصہ یہ ہے کہ آپ اگر آتش دان کے پاس بیٹھے ہیں تو آپ چاہیں یا نہ چاہیں تپش آپ تک ضرور پہنچے گی یہی حال اچھے لوگوں کے ساتھ اٹھنے بیٹھنے سے ہوتا ہے کہ غیر شعوری طور پر آپ کی تربیت ہوتی رہتی ہے اور کسی ایک سہانی شام آپ کو پتہ چلتا ہے کہ:

میں تے ہو گئی ہور دی ہور" (1)

اگے چل کے اک سوال دے جواب وچ آکھدے نیں: "ساری عمر اور کیا ہی کیا ہے ایک شاعر کی

طرح خواب بتا رہا۔

نت نئی بستی نت نئے لوگ

ہم کو آوارگی سے پیار رہا" (2)

طارق عزیز ہوریں شعری باریکیاں دے جاؤ نیں، اوہ اکھراں دی موزونیت تے معنویت توں وی واقف نیں تے مثالی دنیا دا ایہ چاہو ان فن تے فکر دی آمیزش نوں جدوں شعراں وچ ڈھالدا اے تے اوہ شعر گھٹ تے اکھان بوہتا جاوے نیں جیویں کہ پنجابی شاعری دی ایس کتاب دی مڈھلی نظم "رب کریم" وچ دعا منگدے نیں:

ایسے اسم سکھا دے سانوں

ہرے بھرے ہو جائیے

گہرے علم عطا کر سانوں

بہت کھرے ہو جائیے" (3)

انج دی اک ہور نظم "سچا شرک" دیکھو:

دُور پَرے آسمان تے

رَب سچے دا ناں

بیٹھاں ایس جہان وچ
 بس اک ماں ای ماں (۴)
 "اک مشاہدے دی گل " وچ وی دنیا دے تجربے دا نچوڑ چند اکھراں وچ ویکھو:
 جیہڑا جاگدا بہت کمال ویلے
 چھیتی سوندا اے فیر زوال ویلے (۵)

شاعر لفظاں دا جادو گر ہوندا اے۔ ایہناں دی جادوگری نال اوہ قاری تے سحر طاری کر دیندا اے پر
 ایہ جادوگری سکھن واسطے اک عمر دی ریاضت دی لوڑ ہوندی اے تے ایہدے بعد ای شاعر دے اکھراں وچ
 چاشنی، تاثیر تے موزونیت پیدا ہوندی اے تے فیر ہی قاری سمجھدا اے "میں نے جانا گویا یہ میرے دل میں
 ہے"۔ طارق عزیز دی ایس تخلیق وچ حیاتی دے تجزیہاں دا عکس ملدا اے۔ اوہ آکھدے نیں:

جیہڑی بیٹی سی او میں لکھ دتی
 ایہدے وچ نہیں کوئی کمال میرا (۶)

اوہدی ہڈی بیٹی دی داستاں دراصل ایس دھرتی دے وسنیکاں دا نوحہ ہے۔ اوہنے جو کجھ اپنے آل
 دوالے ویکھیا اوہناں نوں شعراں دے روپ وچ پیش کر دتا۔ اوہنے لوکائی دے دکھاں، درداں تے محرومیاں
 نوں اپنی اتے جھلیا جس نے اوہدی سوچ نوں ڈوگھئی، نکھی تے نویکی بنا دتا۔ اپنی نویکی سوچ نوں اوہنے شعراں دا
 روپ بخش کے لوکائی دے دلاں دی دھڑکن بنا دتا:

دکھ تے ہندا اے
 دنیا دی سفاکی تے
 اکھاں دی قزاقی تے
 اجڑے ہوئے ساقی تے
 آئندہ دے باقی تے
 "چرخ ہفت طباقی تے" (۷)

طارق عزیز صاحب دے شعری مجموعے داناں "ہمزاد داد کھ" اے جہندے بارے حسین شادانج

لکھدے نیں:

"ہمزاد کے دکھ کو سمجھنے کے لیے اپنی ایک تصویر ذرا فاصلے پر رکھ کر غور سے دیکھنے کی ضرورت ہوتی ہے۔ ہمزاد کو جاننے کی ضرورت انہی لوگوں کو پیش آتی ہے جو اپنے دل کے ہاتھوں مجبور ہوں۔ جن کا دل اپنے لوگوں کے درد سے معمور ہو، ہمزاد ہے کیا۔ یہ سوال تو کیا جاسکتا ہے۔ میرے نزدیک تو ہر وہ شخص ہمزاد ہے جس سے آپ کی قربت ہے۔ اس طرح پوری انسانیت ہی ان کی ہمزاد ٹھہرتی ہے۔ طارق عزیز نے بھی اس حوالے سے ہمزاد کا استعارہ استعمال کیا ہے۔ اس کے ساتھ ہی اثر پذیری کا ہنر بھی ان کے ہاتھ لگ گیا ہے۔ اور اس اثر پذیری کو ان کی نظموں کی لفظیات بڑی خوبصورتی سے ظاہر کرتی ہے۔" (۸)

امن و آشتی دے ایس علمبردار نے انسانیت دے دکھ نوں اپنا دکھ جانیا۔ ذاتی دکھاں تے ہمیشہ عوامی مفادنوں ترجیح دتی۔ حیاتی وچ بے شمار اوکڑاں نال واء پیا پر اوہناں دے پائے اثبات وچ ارتعاش پیدا نہ ہو سکیا۔ اک درویش دی طرح اوہ ساری حیاتی اپنی راہ تے ٹردارہیا۔ اپنی حیاتی دا کل سرمایہ، اپنی جمع پونجی وطن عزیز دے نال کر کے اوہ ایس عارضی سرائے توں مستقل ٹھکانے ول ٹر گیا:

اک بہادر دی موت

کم ذرا ایہہ مشکل سی
 کر گیا آخر کار
 مار کے نعرہ زور دا
 مر گیا آخر کار (۹)

مادی ترقی دے ایس دور دی پیداوار طارق عزیز ایس دور نال کوئی مطابقت پیدا نہ کر سکیا تے اک وکھری شاد آباد دنیا داسفنا و بہند احیاتی دے دن پورے کر گیا:

ایس دنیا وچ زندہ رہنا
 اک ہنر سی آیاں ناں
 تیرا میرا کیہ رشتہ سی
 بھید کدی ایہ پایا ناں (۱۰)

ایہ کثیر الجہات شخص یوٹوپیانوں کھوجن دا آہر کردار رہیاتے الجھدار ہیہا۔ اوہ اک ایسی دنیا دی تلاش کردار ہیہا جتھے دکھ، غم تے حرص و ہوس نہ ہوئے، جتھے بندے اک دوجے دادارو ہون، جتھے کوئی غریب بھکانہ مرے، جتھے علم دی روشنی بلا تفریق ہر پاسے جان کرے، جتھے امن تے محبت ہوئے:

جی چاہندا اے موت توں پہلاں
ایسا نگر میں ویکھاں
جس دے باسی اک دوجے نال
ذرا نہ نفرت کر دے ہون
جس دے حاکم زر دے پچھے
سپاں وانگ نہ لڑدے ہون
جتھے لوکیں مرن توں پہلاں
روز روز نہ مردے ہون (۱۱)

اپنی حیاتی دے گرم سرد موسم لنگھاون توں بعد اوہ اپنی نا آسودہ حسرت پچھے چھڈ گیا کہ اوہ سدھر کیہ

جو پوری ہو جائے:

اک ہور یعقوب

ایس توں ، وڈا اک بندے دا
ہے کوئی ہور عذاب
اک اک کر کے انھے ہو گئے
جس دے سارے خواب (۱۳)

بھاریں ایس آدرش پرست دے سارے خواب اٹھے ہو گئے پراوہ چنگے دناں دی آس دی جوت جگائی

رکھن دا حامی اے:

ساہ وی مک دے نہیں
آس وی ٹٹ دی نہیں
پھل وی لگ دے نہیں
شاخ وی سک دے نہیں (۱۲)

پراہیہ آس ہی بندے نوں جیون دا حوصلہ دیندی اے، اوہنوں رستے دیاں اوکڑاں تے رکاوٹاں نوں عبور کرن ول مائل کر دی اے۔ ایہ آس منکھ دے لہو وچ حیاتی بن کے دوڑدی اے تاں ہی اوہ حیاتی دے گرم سردا مقابلہ کرن لئی تیار ہندا اے:

جذبے وی جلاد نیں میرے
شہر دی اکھ وی خونی اے (۱۴)

طارق عزیز وطن نال محبت دادم ہر آن بھر دے رہے۔ اوہناں دی شاعری وچ دیس پیار دی خوشبو کھلری ہوئی اے، اوہ اپنے دیس لئی ہر طرح دی قربانی دین لئی تیار اے:

وریام میں اپنے دیس دا
عجب نیں میرے رنگ
دیر تک لڑاں گا ویریا
تیرے نال میں جنگ (۱۵)

اوہ اپنے دیس دے بیرونی تے اندرونی معاملات توں پوری طرح واقف نیں۔ سیاست دان ہوون دے ناطے اوہ رہبر اں دے منافق چہریاں دے وی جانو نیں۔ اوہ ایس گل دے چاہیوان نیں کہ ایس وطن عزیز نوں مخلص تے بے لوث قیادت دی لوڑ اے:

گھر دیاں کندھاں ڈیناں بن کے
چیکاں مارن زور دیاں
لوڑاں نیں کسے ہور دیاں (۱۶)

”لوڑاں نیں کسے ہور دیاں“ پکار اے اوہناں رہنماواں لئی جو ایس ملک دی تقدیر بدل دین، جو ایسے خوشحالی دے ضامن بن جاو، جو ذاتی مفاد تے قومی و عوامی مفاد نوں ترجیح دین۔

کئی تھواں تے اوہناں دی شاعری وچ رومانوی رنگ غالب آجاؤندا اے۔ رومانویت دا اک وصف ایہ ہے کہ فکر دی تھان تخیل دارنگ گوڑھا ہوندا اے۔ خیالات دے بے ساختہ اظہار دے ناں نوں وی رومانویت داناں دتا جاندا اے۔ رومانوی شاعر حال توں ودھ آون والے ویلے یا گزرے ویلے وچ دلچسپی لیندا اے تے اپنے لئی اک

ایہو جئی دنیا آباد کر لیندا اے جیہڑی حسین رنگاں نال بھری ہوندی اے:

اوہ شاہ پری خیالاں دی

اوہ جٹی ہیر سیالاں دی

اوہنوں ویکھ کے موسم

گلاب دیوے

اوہنوں ویکھ کے نشہ

شراب دیوے

جے اوہدے نال وصال ہووے

گل ایہ بڑی کمال ہووے (۱۷)

رومانوی موضوعات اچ بھر و وصال نوں خاص اہمیت حاصل اے۔ بھر و وصال دی کیفیت دا دو

مصرعیاں دی نظم وچ بے حد خوبصورتی نال کھیرا کر دے نیں:

جیہڑی سپاں وانگ شوک دی سی

ہن کوکلاں وانگ کوک دی اے (۱۸)

ایس اک شعر وچ اوہناں برہادے سے دا ذکر تے فیر وصال ویلے دا لطف نویکی تے انوکھی تشبیہ
راہیں بیان کردتا اے۔ سوکھے اکھراں دی چون تے عام فہم تشبیہ قاری نوں مرکزی خیال سمجھن وچ ڈاہڈی
سوکھت پیش کر دی اے۔

طارق عزیز دی شاعری وچ جذباتی دی سپائی تے عشق وچ اک مقصد نظر آؤندا اے۔ اوہ آدمیت
نال عشق کر دے نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ انسانیت دے احترام دا درس تھان تھان و کھالی دیندا اے۔ اوہ
انسانیت دی بھلائی دے ہر آن چاہیوان نیں تے اوہ پر امید وی نیں کہ آون والا ویلا دکھاں درداں توں پاک
ہوئے گاتے ایہ رجائیت ہی اوہناں دی رومانویت اے۔

ملاں تے قوماں دی حیاتی وچ آون والیاں مثبت تبدیلیاں اکو دم نیں آؤندیاں سگولیاں اوہناں کچھے کئی
صدیاں دا سفر ہوندا اے تے ایس سفر وچ کئی ایہو جے مسافر ہوندے نیں جیہڑے اپنی جان، مال تے آبرو دی
پرواہ کیتے بنا آون والیاں واسطے ایہ پُر خار رستے گل و گلزار بناؤن دی کوشش کر دے نیں پر تاریخ دی ستم ظریفی
اے کہ اوہناں سورمیاں نوں ویلے دی دھوڑ وچ گنوا دیندی اے۔ لوبھ چکدے منکھ اوہناں دے ناں تیکر توں

انجان ہوندے نیں۔ طارق عزیز ہوریں اوہناں بے نام مجاہداں نوں خراج تحسین پیش کردے لکھدے نیں:

بے غرضان دی قسمت

پہلے پہل پہل اسماں دا
 کالا شاہ سی رنگ
 فیر کجھ طیب لوکاں رل کے
 کیتی زور دی جنگ
 کالے شاہ ہنیریاں دا
 کیتا گھیرا تنگ
 اج کسے نوں یاد وی نہیں
 اوہ سارے مست ملنگ (۱۹)

طارق عزیز دی شاعری دے فنی محاسن تے گل کیتی جائے تے اختصار پسندی اوہناں دا بنیادی وصف اے۔ گھٹ توں گھٹ اکھراں وچ وڈا تے ودھیا تصور سچھے ڈھنگ نال بیان کر جاندے نیں کہ پڑھن تے سمجھن وچ کسے اوکھیاں دا سامنا نہیں کرنا پیندا۔ اکھراں دی چون قابل تحسین اے تے ایہ عنوان نظماں دے مرکزی خیال نوں کھیرے کے بیان کر دیندے نیں تے قاری اپنا دل و دماغ بو جھل کیتے بغیر نظم وچ بیان کیتے جان والے مدعا تیکر اپڑ جاندے نیں۔ اوہناں دیاں کئی نظماں دے عنوان قرآن پاک دیاں آیتاں توں مستعار لئے گئے نیں۔ جیوں کہ "فاعتبر وایا اولی الابصار"، "رب ارئی"، "هل من یضرنا" تے "ہر جاعین ظہور" وغیرہ۔ کجھ عنوان کلاسیکی، پنجابی شاعری چوں لئے گئے نیں۔ "کوک فریدا کوک"، "میں ناہیں سب توں" تے ایس توں اڈ فارسی تے انگریزی اکھراں نوں وی عنوان بنایا گیا اے۔ مثلاً "روم سروس" تے "یوٹوپیا" انگریزی توں ادھارت میں جدوں کہ "زاں پیشتر کہ" فارسی توں لیا گیا اے۔ تشبیہاں، استعارے تے علامتاں غیر روایتی ہوون دے باوجود سادہ تے عام فہم نیں۔ اوہناں دیاں آزاد نظماں دے وچ اک ردھم، موسیقیت تے کدھرے کدھرے قافیے دا استعمال شاعرانہ لطافت نوں چارچن لا دیندا اے۔ آزاد دے نال نال اوہناں دیاں پابند نظماں وی ایس کتاب وچ شامل نیں تے اک غزل وی شامل کیتی گئی اے۔

بھاریں اوہناں اپنے کلام وچ علم بیان و بدلیج دی ورتوں گھٹ کیتی اے پر جتھے وی کیتی اے اوہ انگوٹھی وچ گلینے دی طرح چا پدی اے۔ "اک حقیقی گل" دے ناں توں ایکی جان والی نظم وچ صنعت تلمیح دی چھب

دیکھو:

مڈھ قدیم توں دنیا اندر
دو قبیلے آئے نیں
اک جہناں نے زہر نیں پیتے
اک جہناں نے پیائے نیں (۲۰)

ستر اٹنوں سچ بولن تے زہر داپیالہ پین والے تاریخی واقعہ ول اشارہ کر کے سوہنے ڈھنگ نال ایس
اندھیر نگری وچ حق نوں دبان والیاں دی ننڈیا کھیتی گئی اے۔ تے دو جات سچ دانعرہ لاہن والیاں دے دردناک
انجام دی دس پائی اے۔ صنعت تضاد دی ورتوں "اک مرثیہ" وچ ملاحظہ کرو:

عجیب دن نیں عجیب راتاں
نہ گلشناں وچ گلاب مہکن
نہ دشت اندر سراب دہکن (۲۱)

اک ہور نظم "اک کتبہ" وچ ایس صنعت دی ورتوں منکھ دی اندر لی کشکش نوں بیان کردی اے:

جزا سزا دے وہم نے
کجھ وی نہ کرن دتا
زندہ رہن دے سہم نے
سچ نال مرن نہ دتا (۲۲)

"اک قدیم مکالمہ" وچ صنعت سوال و جواب دی ورتوں دیکھن جوگ اے:
پہلی آواز

کون ایس؟ فلک افلاک تے
کون ایس؟ دشتاں جبالاں اندر
کون ایس؟ زیر زمین دے
کون ایس؟ پکیاں قبریں اندر

دوسری آواز

جیہڑا تیز شراباں اندر
جیہڑا سرخ گلاباں اندر
جیہڑا سچیاں خواباں اندر
جیہڑا بڑے حجاباں اندر (۲۳)

وحدت الوجودی صوفی دے نظریات دی دس پاؤندی ایہ نظم فنی لوازمات نال بھری ہوئی اے۔ غم
دوراں دے نال نال اوہناں دے کلام وچ جا بجا صوفیانہ انداز غالب اے۔ ”۔۔ آپے رانجھا ہوئی“ وچ مختلف
صنائع دی درتوں کر دیاں ہمہ اوست دے اسرار و موز لوکاکی اتے نولکے ڈھنگ نال ظاہر کر دے نیں:

میرے وہم ، گمان ، یقین وی توں
میرے حرف حروف کتاب وی توں
میرے دل وچ وجد ا ڈھول وی توں
میرے لہو وچ نجد ا بول وی توں (۲۴)

پہلے تے دو جے مصرعے وچ صنعت جمع تے صنعت مراعات النظر نوں یکجا کر دتا گیا اے۔ جدوں کہ
تیجے تے چوتھے مصرعے وچ صنعت مبالغہ دی درتوں کر کے کلام دی تاثیر نوں ودھایا گیا اے۔
اوہناں دی ایس کتاب وچ شامل غزل دا استفہامیہ انداز معنیاں دے نویں جہان دی دس پاؤندا

اے:

گناہ کیہ اے ثواب کیہ اے
ایہہ فیصلے دا عذاب کیہ اے
میں سوچنا واں کہ چونہاں دناں لئی
ایہہ خواہشاں دا حباب کیہ اے
جے حرف اوکھے میں پڑھ نہیں سکدا
تے فیر جگ دی کتاب کیہ اے (۲۵)

طارق عزیز دی شاعری ایس گل دا ثبوت اے کہ اوہ اک کھرے تے نڈر منکھ سن۔ اپنے احساسات

وجذبات داکھ لفظاں وچ اظہار کرن وچ اوہناں دا کوئی ثانی نہیں۔ منطقی تے استدلالی اندازناں اپنے موقف نوں واضح کرنا کہ دو جے بے اختیار اوہناں دے نقطہ نظر دے قائل ہو جان دے۔ سیدھے سادے سہاناں عام ورتوں دے اکھراں نوں شاعری دا جامہ پوا کے لوکاں دے دلاں دی دھڑکن بنا دیندے۔ حب الوطنی تے امن و آشتی دے ایسے پیامبر نے آدمیت دا پرچار، محبت، احترام تے عبادت سمجھ کے کیتا۔

حوالہ جات:

- لیکچرار، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
- ۱۔ رانی نذیر انٹرویو طارق عزیز بعنوان "زندگی! اے زندگی" مشمولہ ہمزاد دادکھ از طارق عزیز، لاہور، الحمد پبلی کیشنز، ۲۰۰۸ء، ص: ۶۴-۶۳
- ۲۔ انٹرویو طارق عزیز، ص: ۶۹
- ۳۔ طارق عزیز، ہمزاد دادکھ، لاہور، الحمد پبلی کیشنز، ۲۰۰۸ء، ص: ۷۹
- ۴۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۸۰
- ۵۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۹۶
- ۶۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۷۷
- ۷۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۱۱۸
- ۸۔ حسین شاد، طارق عزیز اور ہمزاد دادکھ، مشمولہ ایضاً، ص: ۴۱
- ۹۔ طارق عزیز، ہمزاد دادکھ، ص: ۱۳۲
- ۱۰۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۱۸۸
- ۱۱۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۱۵۵
- ۱۲۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۱۲۰
- ۱۳۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۱۵۰
- ۱۴۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۱۷۶
- ۱۵۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۱۷۰
- ۱۶۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۱۴۲
- ۱۷۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۹۳
- ۱۸۔ ہمزاد دادکھ، ص: ۱۴۷

۱۹۔	ہمزادادکھ، ص: ۱۲۴
۲۰۔	ہمزادادکھ، ص: ۱۱۲
۲۱۔	ہمزادادکھ، ص: ۱۶۵
۲۲۔	ہمزادادکھ، ص: ۱۶۷
۲۳۔	ہمزادادکھ، ص: ۱۸۰-۱۷۹
۲۴۔	ہمزادادکھ، ص: ۹۹
۲۵۔	ہمزادادکھ، ص: ۱۰۴